

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA İŞLƏNMİŞ SƏSTƏQLİDİ SÖZLƏR

Ağayeva Fərqanə
BDU, doktorant
guness@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlənmiş səstəqlidi sözlər araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Bir çox səstəqlidi sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri üzə çıxarılmış, onların müasir dilimizdə işlənən səstəqlidi sözlərlə müqayisəsi aparılmışdır. Qədim yazılı türk abidələrində, eləcə də qohum türk dillərində qeydə alınmış səstəqlidi sözlər müqayisə edilmiş və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yazıya alındığı dövr üçün xarakterik olan səstəqlidi sözlərin təsviri verilmişdir. Araşdırma tarixi-müqayisəli metodla aparılmışdır.

Açar sözlər: dastan, səstəqlidi sözlər, dil, leksik-semantik xüsusiyyətlər

Sözxəzinəmizsayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yazıya köçürülməsi və dastanda baş verən hadisələrin real zamanı həmişə araşdırmaçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Dastanda təsvir edilən oğuzların həyat tərzini, adət-ənənəsi, dilinin zənginliyi çoxsaylı tədqiqatların obyektinə olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilinin qrammatikası, fonetik xüsusiyyətləri və rəqarəng leksikası araşdırılmış və gələcək araşdırmalar üçün kifayət qədər zəngin bir mənbə olmuşdur.

Səstəqlidi sözlər ayrıca bir söz qrupudur. Bütün türk dillərində xüsusi bir söz qrupu var ki, onlara səstəqlidi sözlər deyilir. İlk dəfə türk dillərində səstəqlidi sözləri N.Aşmarin öz araşdırmalarında tədqiq etmişdir. Sonralar qərb qrupu türk dillərində N.Dmitriyev bu söz qrupunu araşdırmışdır. N.Dmitriyev səstəqlidi sözləri sadə, cüt, təkrar, düzəltmə olaraq bir neçə yerə bölür. Onun fikrincə, sadə səstəqlidi sözlər, adətən, bir hecadan ibarət olur, bu hecalar üçün CVC və ya CVCC quruluşu daha çox səciyyəvidir. N.Dmitriyev göstərir ki, təkrarlar çox zaman sadə səstəqlidi sözlərdən ibarət olur: qıs-qıs,

pıçhapıç, şap-şap və s. Cütlər isə ikincidən bir qədər fərqli fonetik tərkibdə olur. “Orxon-Yenisey” abidələrində və uyğur mətnlərində işlənən səstəqlidi sözlərə toxunan alim aşağıdakı nümunələri verməklə runik abidələrin dilində bu tipli sözlərin yer aldığını qeyd edir: yabuz-yablak (axmaq), birim-alım (alış-veriş), yazın-yanıl (günah mənasında). Təkrarların olması söz yaradıcılığı üçün zəmin rolunu oynayır. Bu tipli sözlərə N.Dmitriyev Azərbaycan dilində “leylək” sözünü misal göstərir (13, s. 518).

Qeyd edək ki, köməkçi feillərlə qovuşuq işləndikdə bu sözlər məsdər formasını alır. Əgər cümlədə xəbərin tərzini bildirirsə, zərflik ola bilər: çayır-çayır, şır-şır və s.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilçiliyində (morfolojiyada) səstəqlidi sözlərə xüsusi nitq hissəsi kimi yanaşma olmuşdur. M.Hüseynzadə bölgüsündə səstəqlidi sözləri xüsusi nitq hissəsi kimi təsnif etmişdir. (2, 283). M.Adilov Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə səstəqlidi sözləri geniş şəkildə tədqiq etmiş və göstərmişdir ki, Azərbaycan dilində olan səs təqlidi sözlər semantikasına görə canlı və cansız əşyaların çıxardığı müxtəlif səslərə təqlidən düzəlmiş sözlərdir (3, 3; 4, 175; 5, 487). Müəllif səstəqlidi sözlərin əhatə dairəsini işıqlandırmış, onların fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərini göstərmişdir. M.Adilov təqlidi sözləri xüsusi leksik-morfoloji kateqoriya adlandırır (3, 9). Müəllif sübut edir ki, təqlidi sözlər ancaq Azərbaycan dilinə məxsus tələffüz normalarına tabe olur. (3, 13).

Səstəqlidi sözlər N.Hacıyeva tərəfindən də geniş tədqiq edilmişdir. O haqlı olaraq qeyd edir: “Təqlidi sözlər söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirak edir. Daha doğrusu, demək olar ki, bütün təqlidi sözlərdən feil düzəldilir, çox halda onlar düzəltmə isimlərin də yaranmasında mühüm rol oynayır” (6, 28).

Maraqlıdır ki, Q.Kazımov “Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya” kitabında səstəqlidi sözlərdən bəhs etməmişdir (6). Dil tarixinə aid araşdırmalarda da bu tip söz qrupuna yer ayrılmamışdır. Ə.Şükürov, H.Mirzəzadə və b. səstəqlidi sözlərdən bəhs etməmişlər (9; 10; 11).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində bir neçə sözə rast gəlinir ki, bunlar məhz səstəqlidi söz qrupuna aid edilə bilər. Bu sözlərin bəzisi sadə, bəzisi düzəltmədir. Təkrar və ya cüt işlənən səstəqlidi sözlərə az təsadüf olunur. Qeyd edək ki, səstəqlidi sözlər milli mənşəli olur, alınmalara rast gəlinmir.

“Çak” sözü. Çak səstəqlidi sözdən yaranmış sadə feildir: Urup *çakdı*, yıkdı.

“Çatlat” sözü. Çat, çart kimi səslərdən təqlid olunaraq yaranan söz feil kimi öz müstəqil mənası ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində aktiv şəkildə işlənir. Qaraca Çoban şapan *çatlatdı*.

“Çırp” sözü. Səstəqlidi sözdən yaranmış bu söz dastanının dilində müstəqil mənalı leksem kimi aktivdir: Ağca qoyun gördüyündə quyruq *çarpup* qamçılayan. Nümunədən də görüldüyü kimi, artıq yeni sözün yaranmasında iştirak etmiş səstəqlidi vahid yeni semantik funksiyasında işlənir.

“Sızlamaq” sözü. *Sızıltnı*, ağrını bildirir. Süd damarım yaman *sızlar*.

“Düdük” sözü. Tütək mənasında işlənmişdir, metaforikləşmə əsasında yaranmışdır. Çünki söhbət tütəkdən deyil, qan fışqırmasından gedir və bu proses tütəkdən fışkıran kimi, fışkırdı kimi təsvir olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində iki yerdə işlənmişdir, hər ikisində də eyni mənada: burnundan qanı *düdük* kibi şorladı.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində heyvanların çıxartdığı səsləri təqlid edən və həmin prosesi işarələyən leksemlərdən feillərin yaranması müşahidə olunur:

a) “*Kişnəmək*” sözü. Atların çıxartdığı səsi təqlid edən və həmin mənanı işarələyən söz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində işlənmişdir: Qaytabanın bozlatdı, qaraqucın *kişnətdi*. Qoç atlar gördüyündə *kişneşdüler*. Qaraqoç atları *kişnəşdirən*....

b) “*Manrışmaq*” sözü. *Mələmək*, *bağırmaq* mənalarında işlənmişdir: Kuzucağı manrışup bilə keçdi. Söz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində də heyvanın (qoyunun) çıxartdığı səsi təqlid edir və elə həmin mənanı da işarələyir.

c) “*Mavıldamaq*” sözü. Pişiyin çıxartdığı səsi təqlid edir və həmin prosesi də işarələyir. Kedisi *mavladı*.

d) “*Vaflamaq*” sözü. İtin hürməsini təqlid edən və həmin prosesi işarələyən söz kimi işlənir.

e) “*Böyürmək*” sözü. Qaramalın çıxardığı səsi təqlid edən bu söz Dastanın dilində müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Bu söz həm təkrar şəkildə, həm feil formasında təsadüf edilir: *Böyürə-böyürə* ağladı. Nə *böyrərsən*, nə bozlarsan, nə ağlarsan.

f) “*Şorlatmaq*” sözü. Ağzunla yüzindən qan şorladaydım.

Dastanın dilində səstəqlidi sözlər, əsasən, təkrarlanaraq işlənmişdir. Bu

sözlərin tək halda işlənmiş formasına təsadüf edilmir:

Vay, Qalın Oğuzun imrəncisi Beyrək, – deyüb *zarı-zarı* ağladı.

Karanku akşam olanda *vaf-vaf* ürən...

İt kibi *gü-gü* edən çirkin xırslı...

Qızı-gəlini *qas-qas* gülməz oldı. Qazan bəg əlin əlinə çaldı, *qas-qas* güldü.

Beyrəyin qanı qaynadı, ədəblə *yab-yab* geri döndü...

Oğlan böylə digəc *bıldır-bıldır* gözünün yaşı rəvan oldı. Ağ bircəklü anası *buldır-buldır* ağladı, gözünün yaşının dökdi.

“Çap” sözü. Qeyd edək ki, bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində omonim söz kimi özünü göstərir. Birinci mənası itin su içərkən çıxartdığı səsin təqlididir:

Karma ögec semüzin alup tutan,
Kanlu quyruq üzüp *çap-çap* yudan
Avası kaba köpəklərə gavgə salan.

Nümunədən görüldüyü kimi, söhbət itdən gedir və *çap-çap* onun su içərkən çıxardığı səsdür. Dastanın dilində 3 yerdə bu mənada işlənmişdir: Acı ayran töküləndə *çap-çap* içən... Köpək Qazanın atının ayağına *çap-çap* düşər, *sin-sin* sinlər.

İkinci mənası çapmaq, at sürmək, at çapmaq feilidir. Dastanın dilində işlənmə tezliyinə görə ən aktiv leksemlərdəndir.

Səstəqlidi sözlərin təbiət səslərindən yarandığı da müşahidə olunur. Eyni zamanda, dastanın dilində digər səs yamsılamaları da özünü göstərir:

“*Bögürü-bögürü*” ağlaşdılar, zarlıq qıldılar. Kömləgi gericək bəglər ökür-ökür ağlaşdılar, zarlıqlara girdilər”.

Gumbur-gumbur nəqaralar döğüldü.

Guppur-guppur davullar çalındı.

M.Hüseynzadə səstəqlidi sözlərə haqlı olaraq görünüş yamsılamaları da daxil edir. O yazır: “Görünüş yamsılamaları görmə təsəvvürləri ilə bağlı olub, zahiri görünüşün, işıq hadisələrinin (parıltı) yaratdığı təəssüratı ifadə edir. Məsələn: *bıldır-bıldır* gözdən axan yaşın əlamətini, *lap-lap* göz qırpımını ifadə edir (2, 268). Görmə duyğuları ilə bağlı olan görünüş yamsılamaları

səstəqlidi sözlərin böyük bir hissəsini təşkil edir.

Burcuq-burcuq tərləmiş... *Bıldır-bıldır* gözünün yaşı rəvan oldı. *Yıldır-yıldır* yıldırır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində təkrarlanaraq işlənən səstəqlidi sözlərin onlardan düzələn feillərlə birlikdə intensivlik yaratması müşahidə olunur. *Yalab-yalab yalabıyan* incə tonlum. *Sək-sək səkilər*.

Abidənin dilində qeydə alınmış səstəqlidi sözlərini müasir dövrdə işlənmə səviyyəsinə görə üç qrupa bölmək olar:

a) İzləri tamamilə silinib getmiş, müasir dövr üçün arxaikləşən səstəqlidi sözlər: *burcuq-burcuq, vaf-vaf, yab-yab, yalab-yalab, gü-gü, qas-qas, apul-apul* və s.

b) İzləri başqa nitq hissələrində az və ya çox dərəcədə qalan səstəqlidi sözlər: *işilda, parla, qarğa* və s.

c) Müasir dildə işlənən səstəqlidi sözlər: *fisildamaq, çapmaq, kişnəmək* və s.

Beləliklə, dastanın dilində bir çox leksemlərin təhlili göstərir ki, səstəqlidi sözlər artıq o dövrdə də aktiv şəkildə söz yaradıcılığında iştirak edirdi və yeni leksemlərin yaranmasına zəmin rolunu oynayırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Дмитриев Н.К. Фонетические закономерности начала и конца тюркского слова // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, I, Фонетика, 1955, с. 265-273.
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
3. Adilov M. Azərbaycan dilində təqlidi sözlər. Bakı: ADU nəşri, 95 səh.
4. Adilov M. Seçilmiş əsərləri. VIII c., Təqlidi sözlər. Bakı, Elm və təhsil, 2020, s. 174-186.
5. Müasir Azərbaycan dili, II cild, Bakı: Elm, 1980, s. 487-495.
6. Hacıyeva N. Azərbaycan dilində vokativ sözlər. Bakı: Elm və təhsil, 2010, səh. 27-31.
7. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm və təhsil,

2010, 400 s.

8. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qrammatik tədqiqi (fonetik, morfoloji və sintaktik təhlil). Bakı: Elm, 2018, 491.
9. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Teas Press Nəşriyyat evi, 2016, 404 s.
10. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, 244 s.
11. Şükürov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: APİ nəşri, 1981, 120 s.
12. Tanrıverdi. Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 464 s.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЗВУКОПОДРАЖАТЕЛЬНЫХ СЛОВ В ДАСТАНАХ «КИТАБИ-ДЕДЕ КОРГУД»

Агаева Фаргана
БГУ, докторант
guness@mail.ru

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются мимемы, отмеченные в эпосе «Книга моего Деда Горгуда». Были исследованы лексико-семантические особенности мимем, оценив их статическое положение в современном языке. Мимемы, отмеченные в эпосе, были сравнены с мимемами многих тюркских языков и описаны с учетом особенностей, характерных для того времени. Исследование, было проведено сравнительно-историческим методом.

Ключевые слова: эпос, мимемы, язык, лексическо-семантические особенности.

THE USE OF EPONOMIC WORDS IN
DASTANAKH “KITABI-DEDE KORGUD”

Agayeva Fargana
BSU, doctoral student
guness@mail.ru

RESUME

The article investigation the mimemes marked in the epic book of «Book of Dada Gorgut». Lexical-semantic peculiarities of mimemes assessing their static position in modern language were studied. The mimemes marked in the epic were compared with the mimemes of many Turkic languages and are described, taking into account the peculiarities characteristic of the time. The study was conducted by a comparatively historical way.

Key words: epic, mimemes, language, lexical and semantic features.